

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

II

NeŖir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

II

İstanbul - 1981

BÂZİ MENÂKİBNÂMELERE GÖRE XIII-XV. YÜZYILLARDAKI İHTİDÂLARDAN HETERODOKS ŞEYH VE DERVİŞLERİN ROLÜ

Ahmet Yaşar Ocak

Selçuklu ve ilk Osmanlı çağında ihtidâ meselesi eskiden beri Gibbons, Paul Wittek ve benzeri batılı tarihçilerin ilgisini çekmiş, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu incelerken bu konuya da uzun uzadıya yer vermişlerdir. Ancak çoğu meselelerde olduğu gibi, bunda da taraflı bir takım sonuçlara ulaşmışlardır. Fuad Köprülü, daha sonra Osman Turan gibi araştırmacılar ise daha ilmi ve objektif görüşler ileri sürmüşler, batılı araştırmacıların yanlışlarını ortaya çıkarmışlardır. Günümüzde ise, eski kuşağa mensup olmakla beraber Claude Cahen ve yenilerden Speros Vryonis gibi yabancı tarihçiler eskisine nisbetle daha objektif olarak ihtidâ meselesine çeşitli eserlerinde temas etmişlerdir.

Burada yapılacak olan, böylesine ilgi çekici ve o nisbette de geniş kapsamlı bir konuyu bütünüyle ele almak değil, sâdece XIV.-XVI. yüzyıllarda yazılmış olup XIII.-XV. yüzyıllardaki ihtidâlardan bahsedilen bir kısım evliyâ menâkıbnâmelerinde konu ile ilgili malzemenin mâhiyetini göstermeye çalışmak olacaktır. Söz konusu menâkıbnâmelerin bâzıları esasen muhtelif araştırmacılar tarafından daha önce de kısmen kullanılmakla birlikte, bu konuda topyekûn bir incelemeye tâbi tutuldukları söylenemez.

Bilindiği gibi, 1071 Malazgirt zaferinden sonra Türkler Anadolu topraklarını doğudan batıya doğru fethetmeye başlamışlar, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra da bu fetihler daha planlı ve sistemli olarak yürütülmüştür. Ele geçirilen topraklar çoğu defa gayri müslim halk tarafından, ya tamamen ya da kısmen tahliye edilmiş, çeşitli göç dalgalarıyla gelen Türkler, yeni arazilere yerleş-

mişlerdi. Buna rağmen, fethedilen yerlerdeki gayri müslim unsurun tamamen batıya çekildiğini ve Türkler yerleşirken buralarda gayri müslim ahalinin hiç bulunmadığını söylemek mümkün değildir¹. Hatta Anadolu Selçuklu Devleti'nin yerli gayri müslimlere karşı takip ettiği dînî ve iktisâdî siyasetin sağladığı imkânları farketmeye başlayan Rumlar'ın, Bizans'ın ağır vergilerinden ve dînî baskılarından kurtulmak için tekrar eski yerlerine döndükleri ve Türk idaresini tercih ettikleri de bilinmektedir². Bundan başka, Bizanslılar'la Türkler arasındaki bütün çarpışmalara rağmen her iki toplumun çok yakın ilişkiler içinde olduğu ve Rumlar'ın kendi dindaşlarından çok Türkler'le sıkı ilişkiler kurduğu mâlûmdur³. Ermeniler için de aynı durum söz konusudur. Hükûmetler arasındaki askerî çarpışmalar, siyâsî anlaşmazlıklar hiç bir zaman iki halkın birbiriyle içtimâî, iktisâdî ve hatta kültürel münasebetlerini kesecek bir safhaya gelmesine sebebiyet vermemiştir⁴. Özellikle Rum ve Ermeni ahali arasındaki lâtinlik ve katoliklik düşmanlığı nasıl onlara Avrupalılar yerine Türkler'i tercih ettirmiş idiyse, Bizans kilisesinin heterodoks hıristiyanlar üzerindeki baskıları da yine Türkler'e yaklaşımlarına vesile oluyordu. Bu yüzden halk, imparatorun emirlerini dinlemez hale gelmiş ve ona karşı Türkler'in tarafını tutmuştu⁵. Daha XII. yüzyılda ortaya çıkan bu durum, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Beylikler devrinde de aynen devam etmişti⁶.

Gayri müslim unsurun nisbeten az bulunduğu Orta Anadolu ile daha fazla bulunduğu Batı Anadolu'da, Türkler'le maddî ve mânevî, özellikle kültür ve din alanında karşılıklı bir takım etkilerin bulunacağını düşünmek pek tabiidir. Bu etkiler bazı batılı tarihçilerce Türkler'in daha çok gayri müslimlerden etkilendiği şeklinde ifade edilmiş, bazı Türk tarihçilerince ise, Türkler'in üzerinde hemen hiç bir

1 Msl. bk. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1972, 2. bs., s. 138; C. Cahen, *Osmanlılar'dan önce Anadolu'da Türkler*, trc. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 203; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi*, İstanbul 1974, 2. bs., I, 447-48.

2 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1969, II, 145-154.

3 Bk. Cahen, s. 210.

4 Akdağ, I, 447-48.

5 Köprülü, s. 140.

6 Köprülü, s. 138.

etkinin vukû bulmadığı şeklinde tezler ileri sürülmüştür⁷. Fuad Köprülü ve Osman Turan ise bu iki tezin ortasında bir yer alarak bazı kültürel ve dînî alanlarda belli ölçülerde bir takım etkilerin vukû bulunduğunu kabullenmişlerdir⁸. Gerçekte bu yaklaşım tarzı hakikate daha yakın görünmektedir.

Söz konusu etkilerin vasıtalarından en başta geleni şüphesiz ihtidâlar, dolayısıyla ihtidâ yoluyla Türkler arasına girmiş mühtedilerin uzun asırlar boyunca bir takım inançların, geleneklerin ve kültür unsurlarının halk arasında yayılmış ve benimsenerek yerleşmiş olmasına yol açmış bulunmalarıdır. Türklerin yerleştikleri bölgelerde, kökleri Anadolu'nun hıristiyanlıktan önceki ve hıristiyanlık devirlerine inen bir takım inançlar ve mahallî kültürlerle karşılaştıklarına hiç şüphe yoktur. Bunlar, XIII. yüzyılda bile henüz tam anlamıyla islâmlaşmamış göçebe ve yarı göçebe Türkler arasında kolayca yayılma imkânı buldu⁹. Bu vâkıada en elverişli ortamı, hıristiyanlıktan dönme olup, cahil ve müslümanlığı da sathî ve yalan yanlış bir biçimde anlayıp uygulayan mühtedilerle, sathî bir şekilde islâmlaşmış veya islâmiyeti tam anlamıyla sindirememiş, eski islâm öncesi inançları taşıyan Türkler'in teşkil edeceğini tahmin etmek güç değildir. Bazı araştırmacılarca hiç hesaba katılmak istenmeyen veya önemi küçümsenen bu ortamın, özellikle XIII. ve onu takip eden yüzyıllarda oldukça geniş kapsamlı olduğunu unutmamak icabeder sanıyoruz. Aksi halde, kalıntıları bugün bile halk arasında devam eden bir takım âdet, gelenek ve inançların varlığını açıklamak imkânsız olurdu.

Gerek Selçuklu döneminde, gerekse Osmanlılar'ın ilk devirlerinde, ihtidâların varlığını inkâr etmek veya bunları gereğinden fazla küçümsemek pek mantikî ve ilmî sayılmayacağı gibi, abartmak da aynı derecede doğru olmasa gerektir. Selçuklu dönemiyle Osmanlılar'ın ilk devirlerine ait arşiv belgelerinin hemen yok denecek kadar az olması ve kroniklerde bulunan kayıtların yetersizliği, bu iki döneme ait ihtidâların vukû bulunduğu halk tabakaları ve mühtedilerin miktarları hakkında sağlam istatistik bilgilere sahip olmamızı en-

7 Z. Velidi Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, 2. bs., ss. 208-210, 217.

8 Köprülü, s. 110.

9 F.W. Hasluck, *Bektâşîlik Tetkikleri*, trc. R. Hulûsi, İstanbul 1928, s. 141; Köprülü, s. 110.

gelliyor. Bununla birlikte yine de bu konuda az çok bir fikir edinmek mümkün olmaktadır.

Herşeyden önce, kaynakların, özellikle devrin hıristiyan ve müslüman kroniklerinin kitle halinde, köyler, şehirler ve kasabalar halinde vukû bulan hiç bir ihtidâ olayından söz etmediklerini unutmamalıdır¹⁰. Bu eserlerde ancak münferit bir takım olaylar, o da yüksek tabakaya mensup olanlar ve hükûmeti yakından ilgilendiren çevreler arasında meydana gelenler yer almıştır. Bu mühtediler meselâ, ya Selçuklu Devleti emrine girmiş bir Bizanslı âile efradı, veya vezirlik makamına getirilmiş yahut başkaca önemli mevkileri işgal eden kimselerdir¹¹. Bahis konusu eserlerden, halk tabakaları arasında meydana gelen ve devleti ilgilendirecek hiç bir vasfa ve yanıkıya sahip bulunmayan ihtidâ olaylarını kaydetmelerini beklemek zâten doğru değildir; zirâ bu eserler hükûmet çevrelerinde kaleme alınan kitaplardır. Bu yüzden, onların kayıtlarına bakarak halk arasında hatırı sayılır ölçüde ihtidâların vukû bulmadığını düşünmek doğru değildir. Nitekim XIII.-XIV. yüzyıllara ait bazı halk vakfiyelerinin şahitler kısmında halktan bir çok mühtedî adına rastlamak mümkündür. Hatta âlimler, şeyhler ve dervişler arasında bile ya kendileri veya baba ve dedeleri mühtedî olan pek çok kimse görülebilir¹².

Bu ihtidâların sebepleri şüphesiz çok çeşitlidir. Bunlar arasında siyasî, iktisadî nüfûz sağlamak veya bazı başka menfaatler kazanmak endişesinden tutularak gerçekten sırf dîni amaçla ihtidâ etmeye kadar değişik motifler sayılabilir. Fakat hiç bir şekilde zoraki ihtidâların olduğundan, hele devlet zoruyla müslümanlaştırma politikasından kesinlikle bahsedilemez. Zira bilindiği üzere, müslümanlığın kendisi buna karşı olduğu gibi, Türkler de böyle bir zor-

10 Bu konuda bk. Togan, s. 207; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, 2. bs., ss. XV-XVI. Selçuklu devrine ait toplu bir ihtidâ olayı, bir istisnâ olmak üzere, II. Haçlı Seferi sırasında Antalya civarında, Alman imparatoru Conrad ile Fransa kralı Saint Louis'nin imha edilen kuvvetlerinden arta kalanlar arasında vukû bulmuştur. Rumlar'ın eziyetine mâruz kalan Haçlı artıkları, Türkler'den gördükleri yardım üzerine toptan müslüman olmuşlardır (bk. Turan, II, 165-66).

11 Msl. bir örnek olarak bk. Cahen, «Une Famille byzantine au service des Seldjoukides de Rum», *Festschrift Fr. Dölger*, 1966.

12 Köprülü, s. 141.

lamaya ne Selçuklu ne de Osmanlı dönemlerinde başvurmuşlardır. Zaten devletin iktisâdî politikası da, devlet gelirlerinin azalacağı sebebiyle zorla müslümanlaştırmaya engel teşkil ediyordu¹³.

İhtidâların, özellikle halk kitleleri ve din adamları arasında vukû bulanlarının, büyük bir çoğunlukla tasavvuf tarikatları aracılığıyla olduğu dikkati çekiyor. Medreselerin bu konuda ne dereceye kadar rol oynadığı konusunda hemen hiç bir kayda rastlanmıyor. Fakat tarikatlar aracılığıyla ihtidâ konusunda oldukça zengin bilgilere sahip bulunmaktayız. Bu hususta en zengin malzeme evliyâ menâkıbnâmelerinde yer almaktadır. Bunlarda mevcut bilgiler, çoğu defa mübâlağalı olsalar bile, büsbütün de yabana atılacak cinsten değildir. İhtiyat kaydı koymak şartıyla rahatça kullanılabilen bu eserlerde, çok ilgi çekici olaylara rastlanabilmektedir. Bilhassa Moğol istilâsından sonra Anadolu'da görülen çeşitli tasavvuf akımlarına mensup şeyh ve dervişlerin gayri müslimlerle temas ve ilişkilerine dair kısımlar sık sık yer almaktadır.

Bu konuda, Anadolu'da yazılmış en eski menâkıbnâmelerden biri olarak Ahmed Eflâkî'nin meşhur *Menâkıb'ul-Ârifin*'i güzel bir örnek teşkil eder. Bu eserde, Konya ve civarında, yahut daha uzaklarda oturmakta olan şehirli gayri müslimlerin (hristiyan ve yahudi), Mevlânâ Celâlüddîn'in mânevî etkisiyle tek tek veya kalabalık guruplar halinde ihtidâ ederek onun dervişleri arasına katıldıklarına dair bir çok menkabe vardır. Meselâ İstanbul yakınlarındaki bir kasabada bulunan bir manastırın râhibi gizlice müslüman olarak Mevlânâ'nın müridleri arasına girmiştir. Mevlânâ'nın, ticaret maksadıyla İstanbul'a giden bir müridiyle ona selâm gönderip kendisine yardım etmesini ricada bulunduğunu Eflâkî kaydediyor¹⁴. Günün birinde, katil suçundan idam edilecekken, mâsûmiyetine inandığı için Mevlânâ tarafından kurtarılan Siryanus adındaki bir Rum delikanlısının ihtidâ ederek mürid olduğunu ve hatta Alâüddin adını alarak zamanla şeyhlik mertebesine yükseldiğini yine Eflâkî haber veriyor¹⁵. Ayrıca, İstanbul'lu bir râhip, Mevlânâ'nın şöhretini işiterek adamlarıyla onu bizzat Konya'da görüp yakından takip etmek üzere şehre gelmiş, söylenenlerin doğruluğunu görünce, adamlarıyla

13 Bk. Turan, II, 163.

14 Bk. *Manâkıb al-Ârifin*, nşr. T. Yazıcı, Ankara 1959, I, 137.

15 *Aynı eser*, I, 273-74.

birlikte topyekûn müslüman olarak Mevlânâ'ya intisap etmiştir¹⁶. Nihayet, Mevlânâ'nın müridleri arasına giren râhiplere son bir örnek olarak Konya yakınlarındaki Deyr-i Eflâtun (Ak Manastır)da ikamet eden bir râhibi verebiliriz. Eflâki'ye göre, Çelebi Ârif bazı dostlarıyla adı geçen manastıra gitmiş, burada mühtedî râhibi görerek niçin Mevlânâ'ya mürid olduğunu sormuştur. Bunun üzerine râhipten şu cevabı almıştır : «Ben, eski peygamberlerin kitaplarını okudum. Onların vasıflarını aynen Mevlânâ'nın mübarek zatında buldum ve onun gerçekliğine iman ettim»¹⁷.

Oysa aynı dönemde yaşamış Evhadüddîn-i Kirmânî (1258), Sadrüddîn-i Konevî (1274) ve benzeri Anadolu'da yaşamış mutasavvıfların menâkıbnâmelerinde bu tip örnekler hemen hiç yoktur. Hal böyle olunca Mevlânâ Celâlüddîn'in gayri müslim çevrelerle temasının çok daha fazla olduğuna tabiatıyla hükmetmek gerekir. Şüphesiz o, çağdaşı diğer mutasavvıf şeyhlere nisbetle gayri müslimlere daha câzip gelen bir tasavvuf sistemi tâlim ediyordu.

Mevlevîlik hariç tutulursa, sünnî tarikat muhitleri içinde kaleme alınan menâkıbnâmelerde, hatta XV. yüzyıldan sonra yazılanlarda bile, heterodoks tarikat çevreleri içinde yazılanlardaki ölçüde ve bollukta ihtidâ olaylarını anlatan menkabelere rastlanmaması dikkati çeken ve üzerinde durulması gereken bir noktadır. Bu iki gurup menâkıbnâme birbiriyle mukayese edildiği zaman, ikinci guruptakilerin bu konuda hayli ağır bastıkları görülür. Bundan belki de şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür. Daha XIII. yüzyılın sonlarıyla XIV. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da görülmeye başlayan Rifâîlik, Kadirîlik, Halvetîlik, Nakşibendîlik ve emsâli sünnî tarikatlara mensup şeyhler ve dervişler gayri müslimlerle ilişki içinde olmaktan çok müslüman ahali ile münasebetlerini devam ettirmişler ve tabir câizse misyonerlik faaliyetleriyle pek uğraşmamışlardır. Hatta daha ileri gidilerek sınırlardaki fetih hareketlerine ve askerler arasına da pek katılmamış oldukları söylenebilir. Eğer böyle olmasaydı, serhat boylarındaki Osmanlı gazileri arasında ve Yeniçeri Ocağı'nda Bektâşîlik an'anesi yerine bir sünnî tarikat an'anesiyle karşılaşılacak gerekirdi.

16 *Aynı eser*, I, 360-61.

17 *Aynı eser*, I, 551.

Oysa heterodoks tasavvuf akımlarına mensup şeyhler ve dervişler şehirlerdeki tekkelerde toplanmak yerine, daha XIII. yüzyıldan itibaren sınırlardaki fetih hareketlerine katılmışlar, yeni fethedilen topraklardaki gayri müslimlerle temasa geçerek onları ihtidâ ettirmeye başlamışlardır. Yine bu sebepten dolayı, ilk Osmanlı hükümdarlarının ve meselâ Aydınoğlu Umur Beğ gibi sair Türkmen beğlerinin fetih hareketlerinde hep Kalenderîler ve Rum Abdalları zümresine mensup şeyh ve dervişlerin isimlerine rastlamaktayız¹⁸. XV. yüzyılda Rumeli'de yapılan fetihlerin hikâyelerinde Sarı Saltık, Otman Baba ve Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan) gibi Bektâşilik'e mal olmuş kimselerin adlarının bulunması da yine aynı sebeptendir. Osmanlı gazilerinin ellerinde adı geçen bu zatların menkabelerini ve gazalarını hikâyeye eden menâkıb kitapları dolaşıyordu¹⁹.

Heterodoks şeyh ve dervişlerin gerek askerin arasında fetih hareketlerine katılarak yeni ele geçen topraklarda, gerekse eskiden fethedildiği halde üzerinde gayri müslimlerin yaşadığı muhitlerde yerleşip misyonerlik faaliyetlerinde bulunmalarının sebeplerine gelince, her halde bunların en önde geleni, taşıdıkları bir takım inançlar ve uyguladıkları bazı âdetler yüzünden sünnî islâmın kuvvetli olduğu yerlerde barınamayışları olsa gerektir. Bu sebeple onlar söz konusu yerlerde kendilerini daha rahat ve serbest hissediyorlardı.

Bu muhitlerde yazılmış heterodoks menâkıbnâmelerin en başta gelenleri, Baba İlyas Menâkıbı ile Bektâşî menâkıbnâmeleridir. *Menâkıb'ul-Kudsîye* adıyla XIV. yüzyılın ortalarında Elvan Çelebi tarafından kaleme alınan Baba İlyas Menâkıbına bakıldığında, ilgi çeki ihtidâ olaylarıyla karşılaşırız. Burada anlatıldığına göre, Baba İlyas'ın Amasya yakınlarındaki Çat köyünde bulunan zâviyesine,

18 Aşıkpaşazâde ve Oruç Beğ tarihleri gibi ilk Osmanlı kronikleri bu dervişlerin isim ve menkabeleri ile doludur. Abdal Musa, Abdal Murad, Abdal Mehmet v.s. hep bu dervişlerdendir. Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* da, Mentese yöresindeki hıristiyanlardan bir kısmını, tahta kılıç, çıplak bir dervişin ihtidâ ettirdiğini ve civarı fethettiğini yazar (bk. nşr. Friedrich Giese, Breslau 1922, s. II; ayrıca bk. Paul Wittek, *Mentese Beyliği*, trc., O.Ş. Gökay, Ankara 1944, s. 115.)

19 Bunların en güzel örneklerini, Ebu'l-Hayr-i Rûmî tarafından kaleme alınan *Saltıknâme* ile *Vilâyetnâme-i Otman Baba* ve *Vilâyetnâme-i Seyyid Ali Sultan* teşkil ederler. Bu eserler XV. yüzyılda Rumeli'de yapılan fetihlerin hikâyeleri ile doludur.

maiyyetindeki müridleriyle beraber bir râhip gelerek gördüğü kerâmetler sâikiyle müslüman olur²⁰. Yine Baba İlyas Amasya kalesinde zindanda mahpus olduğu bir sırada, orada bulunan bir keşişi de gösterdiği kerâmetlerle müslüman eder²¹. Aynı esere göre, Baba İlyas'ın oğlu Muhlis Paşa Gevala kalesinde iken orada yaşayan bir çok hıristiyan ve yahudiyi islâma sokarak kendine mürid edinmiştir²². Baba İlyas halifelerinden Ayn'ud-Devle'nin ve Âşık Paşa'nın da Ermeni ve Yahudi mühtedîlerden bir çok müridleri vardı²³.

Daha çok *Vilâyetnâme* adıyla tanınan *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*'de Hacı Bektaş'ın Orta Anadolu'daki hıristiyanlarla sıkı münasebetleri olduğunu gösteren parçalar vardır. O, daha Anadolu'ya gelmeden önce de Bedahşan ilinde papazları ihtidâ ettirmiştir²⁴. Anadolu'ya geldikten sonra da, Sulucakaraöyük'te henüz yerleşmeden evvel, Kayseri ile Ürgüp arasında Sineson adlı bir hıristiyan köyüne uğramıştır. Burada kadınların kendisine yaptıkları ikram ve gösterdikleri saygıyı boş çevirmeyerek, kerâmetle onları sıkıntısını çektikleri buğdaya kavuşturmuştur. Hacı Bektaş gittikten sonra Sineson'lular oturduğu yeri ziyaret mahalli haline getirip her yıl kurbanlar ve adaklar getirip şenlik ederlerdi²⁵. İşte adı geçen köy hıristiyanlarının bu hareketleri Hacı Bektaş'ı ne sûretle telâkki ettiklerinin tipik bir örneğidir. Nitekim Hacı Bektaş bir müddet sonra o civar hıristiyanlarınca bir aziz olarak kabul edilmiş ve orada daha önce yaşamış Saint Charalambus ile özdeşleştirilerek takdis olunmaya başlamıştır²⁶.

Hacı Bektaş'ın çeşitli yerlerde yaşayan mühtedî râhip müridleri de vardır. Bunlar hüviyetlerini açıklamazlar, fakat gizliden gizliye onun müridi olarak yaşantılarını sürdürürler. Meselâ bunlardan biri kilisesinin gizli bir yerini mescit haline getirmiş olup, ibadet etmekte²⁷, diğeri de her yıl Hacı Bektaş'ı ziyarete gelmektedir²⁸.

20 Bk. *Menâkıb'ül-Kudsiye*, Mevlânâ Müzesi Ktp. nr. 4937, vv. 16a-17a.

21 *Aynı eser*, vv. 38b-39a.

22 *Aynı eser*, v. 51b.

23 *Aynı eser*, vv. 89a-b, 96a.

24 *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1958, s. II.

25 *Aynı eser*, ss. 23-24.

26 Bu konuda bk. S. Vryonis. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Berkeley 1971, ss. 377-78.

27 *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 56.

28 *Aynı eser*, s. 66.

Hacı Bektaş'ın halifeleri de tıpkı onun gibi enerjik birer misyoner ve fetihçi dervişler hüviyetinde görünmektedirler. Devamlı olarak köylü hıristiyanlarla temas halindedirler. Bunlar aktif bir şekilde hıristiyanları ihtidâ ettiriyorlardı. Meselâ menkabeleri uzun uzun *Vilâyetnâme*'de anlatılan Sarı Saltık, Rumeli halkını müslüman etmekle görevlendirilmiştir. *Vilâyetnâme*'ye göre, yanında Ulu Abdal ve Küçük Abdal adlı iki müridi ile Karadeniz'den Gürcistan'a giden Sarı Saltık, kral Görliş'i ve tebeasını müslüman etmiştir²⁹. Daha sonra Romanya'ya geçmiş, Kaligra denilen yerde bir ejderhayı öldürerek ora halkını da islâma sokmuş ve bir zâviye açmıştır³⁰. Gerçekten de diğer kaynaklardaki tarihî mâlûmat, Sarı Saltık'ın 1262-63 lerde bir Türkmen kolonisiyle Dobruca'ya gittiğini ve burada bir zâviye kurarak civarda islâmîyeti yaydığını göstermektedir³¹.

Öteki Hacı Bektaş halifelerinin de Orta ve Batı Anadolu'da hıristiyanlarla meskûn yerlerde yerleşerek zâviyeler açtıklarını ve civar halkı ihtidâ ettirdiklerini biliyoruz. Meselâ Sarı İsmail adlı bir halife, Hacı Bektaş'ın vefatından sonra Tavas'a gider ve ordaki bir kiliseyi ele geçirip tekke haline getirerek râhibini müslüman eder³². Hacım Sultan Germiyan'da Susuz denilen mevkide yerleşir ve bir tekke açarak bölge halkını islâma sokar³³. Resul Baba adlı bir başka halife de, Altıntaş'a tabi Beşkarış denilen hıristiyan bölgesine gitmiş ve oradaki bir kilisenin yerine tekke inşa ederek halkı dine davet etmiştir³⁴.

Yıldırım Bayezid devrinde yaşamış olup Rumeli'de fetihlerde bulunarak Dimetoka'da bir zâviye açan ve Bektâşîlik'in önde gelen azizlerinden sayılmakla beraber gerçekte bir kalenderî seyhi olan Seyyid Ali Sultan da râhipleri ve onlar aracılığıyla hıristiyan halkı

29 Aynı eser, s. 46.

30 Aynı eser, s. 47.

31 Msl. bk. Aurel Decei, «Le Problème de la Colonisation des Turcs Sel-djoukides dans la Dobroudja au XIIIe siècle», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI (1968), ss. 85-III.

32 *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 88.

33 Aynı eser, ss. 83-88; Derviş Burhan, *Hacım Sultan Vilâyetnâmesi*, nşr. R. Tschudi, Berlin 1914, ss. 49-56.

34 *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 88.

ihtidâ ettirmiştir. *Vilâyetnâme-i Seyyid Ali Sultan* adını taşıyan menâkıbnâmesi bu konuda bazı menkabeler ihtiva etmektedir³⁵.

Nihayet, XV. yüzyılda Çelebi Mehmed devrinde büyük bir ayaklanma çıkaran Şeyh Bedrüddîn'in yahudiler ve hıristiyanlarla sıkı münâsebetleri olduğunu görüyoruz. Onun adına torunu Halil b. İsmail tarafından kaleme alınan menâkıbnâmesindeki bazı kayıtlar, Şeyh Bedrüddîn'in Sakız adası râhiplerini müslüman ettiğini belirtir. Bu kayıtlara göre râhipler bir gün şeyhi manastırlarına davet etmişler, yaptıkları ilmi münakaşalar sonunda ilmine hayran kalarak ve bir zikir meclisinin verdiği coşkunlukla toptan müslüman olmuşlardır³⁶. Gerçekten de Şeyh Bedrüddîn ayaklanmasına katılanların bir kısmının hıristiyan olduğu, hatta şeyhin ileri gelen halifelerinden olup, ayaklanmaya katılan kalenderî şeyhi Torlak Hû Kemal ve müridlerinin yahudi mühtedileri idiği, diğer tarih kaynaklarınca da doğrulanmaktadır³⁷.

Heterodoks şeyhlerin ihtidâ faaliyetlerinin sırf hıristiyan ve yahudilere münhasır kalmadığını, 1243 den sonra Anadolu'yu istilâ eden Moğollar arasında da mevcut olduğunu hem menâkıbnâmeler hem de tarih kaynakları açıkça gösteriyor. Baba İlyas'ın ve Muhlis Paşa'nın halifelerinden bazılarının Moğollar'ı müslüman ettiklerini bildiren bir takım ifadeler *Menâkıb'ul-Kudsîye*'de yer almaktadır. Meselâ Şeyh Sârimüddîn adında bir halife kendini Moğollar'ı müslüman etmeğe adanmış görünüyor³⁸. Buna benzer bir başka halife ise, Şeyh Alay'dır. Elvan Çelebi'ye göre Moğollar Şeyh Alay'a çok bağlanmışlar, adını dillerinden düşürmez olmuşlardır³⁹.

Hacı Bektaş halifelerinden ikisinin de Moğollar içinde yaşayıp onları müslüman ettiklerini *Vilâyetnâme* kaydediyor. Bunlardan bi-

35 Bk. Cezbî, *Vilâyetnâme-i Seyyid Ali Sultan*, Cebeci İl Halk Ktp. nr. 1186, ss. 35-36. Bu menâkıbnâme, öteki Bektaşî menâkıbnâmelerinden bariz surette ayrılır. Ötekilerin kahramanları sadece bir evliyâ hüviyetinde görüldüğü halde Seyyid Ali (Kızıl Deli) fetihler yapan bir gazi-evliyâ olarak dikkati çeker. Bu niteliğiyle eser, *Vilâyetnâme*'den çok *Battalnâme*'ye veya *Saltıknâme*'ye benzer.

36 *Şeyh Bedreddin Menâkıbı*, nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1967, ss. 89-92.

37 Msl. bk. Lûtfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Âli Beğ, İstanbul 1341, s. 73.

38 *Menâkıb'ul-Kudsîye*, v. 104a. Adı geçen eserde bu konuda tafsilât vardır.

39 *Aynı eser*, v. 104b ve 105a.

risi Karadonlu Can Baba'dır. Bu zat bizzat Hacı Bektaş tarafından Moğollar'ı ihtidâ ettirmekle görevlendirilerek Erzincan'a gönderilmiştir. Can Baba oradaki hayatı boyunca bir çok kerâmetler göstererek sonunda onları müslüman yapmaya muvaffak olmuştur⁴⁰. İkinci halife, Hoy Ata olup, onun da Moğollar arasındaki misyonerlik faaliyetlerine dair bazı menkabeler *Vilâyetnâme*'de bulunmaktadır⁴¹.

Bunlardan başka XIV-XV. yüzyıllara ait *Târik'u A'yân'il-Asr, ed-Dürrer'ül-Kâmine* ve *İkd'ül-Cümân* gibi arap kronikleri, Barak Baba adıyla ünlü kalenderî şeyhinin Moğollar'la sıkı ilişkilerde bulunduğu ifade ediyorlar⁴².

*
**

Bütün bu anlatılanlardan bir sonuca ulaşmak gerekirse, Kalenderî, Haydarî derviş ve şeyhleri, Abdâlân-ı Rum ve Bektâşilik gibi heterodoks tarikat mensupları, XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar, hatta daha ötelere kadar süren uzun bir dönem içinde Anadolu ve Rumeli'de gittikleri yerlerde bir çok ihtidâlara sebebiyet vermişlerdir, denilebilir. Bu ihtidâların en çok gayri müslim köylerinde ve bir takım papaz ve râhipler arasında vukû bulunduğu anlaşılmaktadır. Büyük bir ihtimalle bunlar, Ortodoks hıristiyan kilisesi mensuplarından ziyade, aksine bu kilisenin takip ve baskılarına mâruz kalan heterodoks mezhep ve tarikat mensubu papaz ve râhipler olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki, heterodoks tasavvuf akımlarına bağlı şeyhler ve dervişlerle, yine heterodoks kesime mensup köylü hıristiyan ahali, papaz ve râhipler arasında, her iki dinin ortodoks kesimleri arasındakinden çok daha kolay ve uzlaştırıcı bir yakınlaşma olabilmekte, bu da ihtidâları kolaylaştırmaktadır. Bir bakıma heterodoks şeyh ve dervişler, Anadolu'da vaktiyle paganizmden hıristiyanlığa geçişte heterodoks râhiplerin oynadıkları rolün bir benzerini, hıristiyanlık-

40 *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, ss. 40-41.

41 *Aynı eser*, ss. 44-46.

42 Bütün bu örnekler göz önüne alınırsa, Mevlânâ'yı ve müridlerini Moğol taraftarlığı yapmakla suçlayıp Türkmen babalarının onlara karşı koymadıklarını ileri süren görüşlerin sağlam bir temele dayanmadığını ve tashihi gerektiğini söylemek mümkündür.

tan müslümanlığa geçişte oynamışlardır, denilebilir. Heterodoks tasavvuf akımlarının syncrétiste bir vasma sahip olmaları, buldukları yerlerde mevcut eski doktrinlerin kalıntılarını kendilerine mal etmek sûretiyle ihtidâlara büyük ölçüde açık kapı teşkil ediyordu. Her halde sünnî tasavvuf akımları mensuplarının misyonerlik konusunda fazla etkin olmamalarının asıl sebebini, onların bu niteliğe sahip bulunmamalarında aramak yanlış olmasa gerektir.

Aynı müşahede Moğolların ihtidâsı meselesinde de söz konusudur. Şöyle ki : Şamanist Moğollar, Türkmen babalarının yaymakta oldukları eski atalar kültü ve şamanist inançlarla yoğrulmuş bir islâmîyet anlayışını kendilerine hiç de yabancı bulmuyorlardı. Onlar bu sayede kolayca müslümanlığa geçebiliyorlardı. İşte bu heterodoks Türkmen babalarının bu yoğun faaliyetlerinin sonucu olarak bir çok Moğol kabilesi, müslümanlığı kabul ederek özellikle Orta Anadolu'ya yerleşip kalmışlar ve tekrar İran'a dönmemişlerdir.

Sonuç olarak denebilir ki, menâkıbnâmelerin ve tarih kaynaklarının verdiği ihtidâ konusundaki bilgiler karşılaştırıldığında heterodoks şeyh ve dervişlerin bu alanda sünnî meslekdaşlarına oranla daha faal oldukları ortaya çıkmaktadır.